

ФАКТОРИ ОЦІНКИ ВНУТРІШНЬОГО ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ НА СТАДІЯХ ЕКОНОМІЧНОГО ЦИКЛУ РОЗВИТКУ

В умовах перманентної кризи в країні, зростання цін та збіднілості населення важливо дослідити закономірності продовольчого ринку та інструментарій його оцінки.

Запропоновано класифікацію факторів і критеріїв оцінки продовольчого ринку за блоками: макроекономічний, споживчий, фінансовий, техніко-технологічний, виробничий потенціал, транспортно-логістичний, інвестиційно-інноваційний, нормативно-правовий. Розглянуто етапи економічної кризи в країні і чинники, що її спричиняли. Проаналізовано динаміку основних показників стабільності внутрішнього продовольчого ринку на етапах економічного розвитку України.

Виявлено закономірності явищ на різних стадіях економічного циклу розвитку ринку. Вони формуються не лише під впливом еволюційного розвитку, а й в результаті дії стохастичних факторів, які найбільш характерні для сучасної економіки України. Цьому сприяли недосконалі регуляторна політика держави, інституційне середовище, вплив глобальної економічної кризи. Основна протидія негативним факторам – створення стійкої конкурентоспроможної економіки, інтегрованої в європейську спільноту.

Ключові слова: конкурентоспроможна економіка, криза, негативні явища, продовольчий ринок, фактори оцінки, цикл розвитку

В условиях перманентного кризиса в стране, роста цен и бедности населения важно исследовать закономерности продовольственного рынка и инструментарий его оценки.

Предложена классификация факторов и критериев оценки продовольственного рынка блоками: макроэкономический, потребительский, финансовый, технико-технологический, производственный потенциал, транспортно-логистический, инвестиционно-инновационный, нормативно-правовой. Рассмотрены этапы экономического кризиса в стране и вызывающие его факторы. Проанализирована динамика основных показателей стабильности внутреннего продовольственного рынка на этапах экономического развития Украины.

Выявлены закономерности явлений на разных стадиях экономического цикла развития рынка. Они формируются не только под влиянием эволюционного развития, но и в результате действия стохастических факторов, которые наиболее характерны для современной экономики Украины. Этому способствовали несовершенная регуляторная политика государства, институциональная среда, влияние глобального экономического кризиса. Основное противодействие негативным факторам – создание устойчивой конкурентоспособной экономики, интегрированной в европейское сообщество.

Ключевые слова: конкурентоспособная экономика, кризис, негативные явления, продовольственный рынок, факторы оценки, цикл развития

Under conditions of permanent crisis in the country, rising prices and impoverishment of population, it's important to examine food market patterns and the set of instruments used for its assessment.

Classification is proposed of factors and criteria for the assessment of foods market, divided into the following blocks: macroeconomic, consumer, financial, technical and

technological, production potential, transport and logistics, innovations and investment, and regulatory and legal. Stages are considered of economic crisis in the country and of factors that caused it. Dynamics are analyzed of basic internal foods market stability indicators at various stages of Ukraine's economic development.

Patterns of phenomena at various of the economic cycle of the market development are elucidated. These are not just being shaped up under influence of evolutionary factors but also result of action of stochastic factors that are the most characteristic ones for modern Ukrainian economy. The reasons for are the state's imperfect regulatory policies, institutional environment, and impact of global economic crisis. Crucial counteraction to the negative factors could be the creation of sustainable competitive economy integrated in European community.

Keywords: competitive economy, crisis, cycle of development, factors of assessment, food market, negative phenomena

Постановка проблеми. Продовольчий ринок України є найважливішою складовою економіки країни та формується під впливом екзогенних та ендегенних факторів. Він характеризується зниженням обсягів виробництва найважливіших продуктів харчування та купівельної спроможності населення, нераціональною структурою споживання харчових продуктів, диспропорціями в системі ціноутворення. В країні триває перманентна криза, випереджаючими темпами зростають ціни на харчові продукти. Велика частка населення опинилася на межі бідності. В цих умовах все більшого значення набуває питання виявлення закономірностей, механізму впливу на продовольчий ринок та інструментарію його оцінки. При цьому важливо враховувати стадії економічного циклу розвитку економіки країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням в галузі продовольчого ринку, чинників його стабільності присвячені праці багатьох вчених, зокрема, О. та С. Зеленських [1], О. Нікішиної [2], М. Сичевського [3], О. Шпичака [4], А. Юзефовича [5] тощо. Водночас питання оцінки внутрішнього продовольчого ринку на стадіях економічного циклу розвитку потребує подальшого висвітлення.

Мета статті – виявлення факторів і критеріїв оцінки продовольчого ринку з урахуванням закономірностей явищ і проявів на різних стадіях економічного циклу його розвитку; визначення найбільш дієвих важелів впливу на ринок для досягнення його економічної стабільності.

Виклад основних результатів досліджень. Фактори, як і критерії оцінки ринку та продовольчої безпеки науковці кваліфікують за різними ознаками. Зокрема, О. та С. Зеленські [1] розподіляють їх з точки зору: суб'єктивності; положення відносно суб'єкту впливу (зовнішні, внутрішні); наслідків впливу (суб'єктивні, негативні); змістовної сутності (природні, економічні, соціальні, політичні і управлінські; екологічні). О. Нікішина [2] класифікує критерії оцінки за ступенем охоплення (секторні – загальні і специфічні; загальноринкові); за характером соціально-економічних процесів (виробничі, фінансові, цінові, критерії міжсекторних взаємозв'язків; концентрації; державного впливу і продовольчої безпеки); за типом «оціночної основи» (еталонні, цільові та ціннісні); за складовими інтегральної оцінки ефективності функціонування ринку (економічні, екологічні, соціальні і техніко-технологічні); за вектором розвитку ринку (критерії-стимулятори та дестимулятори). При цьому запропонована класифікація є багатовекторною; більшість оціночних критеріїв є загальними або загальноринковими.

Розвиток ринку продовольства в Україні залежить від рівня економіки в цілому в країні та у світі. Стабільність внутрішнього продовольчого ринку визначається

постійною фізичною та фінансовою доступністю мешканців України до якісної харчової продукції для різних верств населення в обсягах не менших, ніж раціональна норма, можливістю протидіяти негативним впливам. У своїй основі вона повинна забезпечувати економічну та продовольчу безпеку населення. За «Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України», затвердженою Міністерством економічного розвитку України [6], основними складовими економічної безпеки є: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека.

Для оцінки стабільності продовольчого ринку важливим є вибір критеріїв оцінки – реальних показників, за якими здійснюється оцінка його стану з точки зору сталого розвитку. Згідно з методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженими наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29.10.2013 р. №1277 [7], рівень продовольчої безпеки оцінюється за показниками: співвідношення рівня виробництва та споживання на 1 особу (молока, м'яса, картоплі, баштанних, олійних культур; овочів, цукру); запасів зернових культур (відсоток до споживання); частка продажу імпортованих продовольчих товарів через торговельну мережу. Звіт про стан економічної безпеки включає індикатори: добова та енергетична цінність раціону; достатність споживання окремих продуктів; достатність запасів зерна в державному резерві; економічна доступність продуктів харчування; диференціація вартості за соціальними групами; місткість внутрішнього ринку; продовольча незалежність за окремим продуктом.

Розвиток економіки в Україні, як і в усьому світі, характеризується циклічністю. Тому, на нашу думку, стан продовольчого ринку варто оцінити за допомогою факторів та критеріїв оцінки його стабільності на різних етапах такого циклу. Їх можна класифікувати за блоками: макроекономічний, споживчий, фінансовий, техніко-технологічний, виробничий потенціал, транспортно-логістичний, інвестиційно-інноваційний, нормативно-правовий (табл. 1).

Таблиця 1

Фактори та критерії оцінки стабільності внутрішнього продовольчого ринку

Блок	Фактори та критерії	Вектор впливу фактора (критерію)
Макро-економічний (стан економіки в країні)	індекс зміни ВВП у фактичних і співставимих цінах ВВП на 1 особу	Прямий. Зростання цих чинників свідчить про зростання економіки країни в цілому; індекс зміни, що менший за 1, свідчить про кризові процеси в країні.
	дефіцит бюджету (відношення обсягу дефіциту до ВВП, %)	Зворотній. Допустимим або відносно безпечним рівнем бюджетного дефіциту визнається його значення в межах 2 – 3 %.
	рівень зовнішнього боргу (відношення обсягу державного і зовнішнього боргу до ВВП)	Зворотній. Згідно з нормативами, показники не повинні перевищувати 25 % для зовнішнього боргу і, відповідно, 60 % - для внутрішнього.
Споживчий (купівельна спроможність та рівень життя населення)	рівень інфляції	Зворотній. Різке зростання свідчить про кризові явища. При стабільному стані ринку річний рівень інфляції не перевищує 3 – 5 %.
	курс валют	Зворотній. Різке зростання курсу валют свідчить про зростання рівня інфляції, збільшення боргових зобов'язань держави тощо.

Споживчий (купівельна спроможність та рівень життя населення)	частка на споживання харчових продуктів та їх окремих видів у загальних витратах	Зворотній. Для нормальної життєдіяльності показник не повинен перевищувати 15 – 20 %. Реальним досягненням для України було б 30 %
	середній рівень заробітної плати	Прямий. Чим вище заробітна плата, тим вище купівельна спроможність. Водночас вона може призвести до зростання інфляції. Важливо враховувати еластичність попиту.
	рівень цін на продукти; індекс споживчих цін; економічна доступність	Чим менші ціни, тим більше економічна доступність.
	калорійність та структура харчування	Відповідність раціональній структурі харчування та рекомендованому вживанню калорій.
	фізична доступність продукції	Можливість доступу до продукції в любий час і в будь-якому місці, розвиток інфраструктури всіх ланок технологічного процесу споживання продовольства.
Фінансовий	прибуток, рентабельність підприємств	Прямий. Збільшення прибутковості виробництва сприяє його ефективності
	% заборгованості підприємств	Зворотній. Фінансова залежність гальмує ефективну роботу
Техніко-технологічний	зношеність основних виробничих фондів (ОВФ)	Зворотній. Зношеність виробничих фондів знижує ефективність виробництва
	введення та вибуття основних фондів	Оновлення ОВФ сприяє технологічним інноваціям та зменшенню витрат на виробництво та підвищує загальну стійкість галузі
	впровадження нових технологій	Прямий. Нові технології сприяють підвищенню якості продукції та ефективності праці.
	можливість забезпечення потреби в продовольстві виробничими потужностями	Прямий. Чим більш завантажене виробництво, тим більш стабільний ринок
Виробничий потенціал	можливість забезпечення сировиною виробничих потужностей	Прямий. Необхідно забезпечити виробництво вітчизняною сировиною в необхідних обсягах
Транспортно-логістичний	Виробництво продовольства (в цілому та на 1 особу) обсяг реалізованої промислової продукції (в цілому та на 1 особу)	Відповідність виробництва раціональним нормам споживання з урахуванням диференціації населення за віком, статтю, працездатністю сприяє стабільності ринку

Транспортно-логістичний	наявність розгалуженої мережі перевезення	Прямий. Прискорює процес доведення продукції до кінцевого споживача та зменшує витрати
	наявність транспортних засобів та складських приміщень	Прямий. Розвинута транспортна інфраструктура сприятиме оптимізації виробничо-збутового процесу
	взаємоузгодженість нормативно-правових актів; відповідність стандартам ЄС	Прямий. Подолання протиріч у законодавстві сприятиме більш прозорому веденню бізнесу та підвищенню економічної ефективності його діяльності
Інвестиційно-інноваційний	обсяг інвестицій та капіталовкладень % інноваційної продукції в загальному випуску кількість інноваційно активних підприємств	Прямий. Збільшення інвестицій сприяє інноваційно-технологічному оновленню галузі
Нормативно-правовий	взаємоузгодженість законодавчих актів, відповідність європейському законодавству	Прямий. Подолання протиріч у законодавстві сприятиме більш прозорому веденню бізнесу та підвищенню економічної ефективності його діяльності

Джерело: сформовано автором з урахуванням [2]

Макроекономічний блок включає основні макроекономічні показники країни: рівень ВВП, показники бюджету та зовнішнього боргу, інфляцію, курс валют тощо. Вплив цього блоку на стабільність внутрішнього продовольчого ринку є вагомим, оскільки стан економіки та фінансів країни впливає на попит, пропозицію та рівень життя населення. Споживчий блок визначає купівельну спроможність населення і, на наш погляд, є визначальним з точки зору продовольчої безпеки; блоки, що включають техніко-технологічні, виробничі та інноваційні складові, відбивають відповідну інфраструктуру ринку та його виробничі можливості; нормативно-правовий блок регулює діяльність всіх ланок ринкового процесу.

З метою аналізу динаміки основних показників стабільності ринку та чинників впливу на нього, розглянуто циклічність розвитку економіки України. Дослідники виділяють наступні стадії економічного циклу – пожвавлення, зростання, рецесія та депресія [8]. У середньостроковому економічному циклі розвитку ринкових відносин можна виділити основні етапи, що включають в себе: кризу (рецесію, що переходить в депресію), стабілізацію (пожвавлення економіки) та посткризовий період (якісне зростання). Особливістю кризи є погіршення матеріального стану основної маси населення, скорочення валового внутрішнього продукту країни. Цей період характеризується скороченням товарообороту продовольчих товарів в натуральному та грошовому вимірах. Значно зростає споживання продовольчих товарів низького цінового сегменту та сировини (соціальний хліб, борошно, картопля, дешеві овочі). Погіршується структура харчування. Через брак коштів, припиняються програми інвестування та інноваційних розробок. Це – період банкрутування підприємств, скорочення реальної заробітної плати та чисельності працюючих, різкого зростання інфляції. Також неможливо спрогнозувати скорочення обсягів попиту.

За часів існування незалежної України та часу, що їй передував, найбільш істотно відчувалися кризові явища з інтервалом в 5 - 10 років, зокрема:

– починаючи з 1991 року, почали загострюватись економічні процеси, які набули свого піку в 1992-1993 рр. Лібералізація цін, при відсутності конкуренції та збереженні

командно-адміністративних функцій держави, призвела до найвищої в світі гіперінфляції (майже 2000 %, що можна співставити з показниками Бразилії та Конго), грошової емісії, банкрутства та ліквідації підприємств, знецінення вкладів населення. Етап характеризується різким скороченням виробництва та споживання, в тому числі і внаслідок відсутності кредитування; майже припинилася інвестиційна діяльність. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів за період з 1990 р. по 1992 р. скоротилося на 32 %; молока і молокопродуктів — на 24 % тощо. Темпи падіння макроекономічних показників були найвищими за історію України: реальна заробітна плата знизилася наполовину, національний дохід – більш ніж на третину. Разом із цим, починаючи з 1994 р., в країні відбуваються і ринкові перетворення, настає період стабілізації;

– фінансова криза 1998 р. в Україні та країнах колишнього СНД була викликана необгрунтованою борговою політикою держави, зумовленою дефіцитом державного бюджету. Відбулося швидке знецінювання національної валюти, зростання цін і падіння рівня життя населення, зміцнювалася недовіра до фінансових інститутів;

– у 2003–2004 рр. в Україні спостерігалася структурна криза, яка охопила ринок продовольства, фінансово-кредитну та енергетичну системи тощо. Наприкінці 2004 р. криза стала системною, вихід з неї розпочався шляхом революційної зміни устрою в країні. Незначна стабілізація ситуації тривала порівняно короткий період, а в 2008 році знову розпочалася фінансова криза, причиною якої стали боргові та інші зобов'язання, що аналогічні проблемам 1998 року.

Основними чинниками кризи 2008-2009 р. в Україні були: від'ємне сальдо платіжного балансу, скорочення ВВП (на 39 % в 2009 р. порівняно з 2008 р.); зростання інфляції (до 17 %). Вона відзеркалювала світову продовольчу кризу, коли відбулося різке зростання світових цін на зернові та зернобобові, велика частка населення планети (850 млн.) недоїдала та влаштовувала голодні бунти;

– попередній кризовий і післякризовий період не пройшов повний цикл, починаючи з 2013 року ситуація в Україні знову загострилася. Вона також була спровокована політичною кризою в країні, призупиненням підписання угоди про асоціацію з ЄС і призвела до зміни влади в країні. Крім того, ускладнюють ситуацію анексія Криму та військові дії на сході України в результаті агресії з боку Росії. Відбулося падіння ВВП (на 17,6 % в першому кварталі 2015 р.), зростання курсу валют майже в 4 рази, скорочення виробництва; за січень-травень 2015 р. інфляція склала 40,1 %. При цьому в річному вимірі – до квітня 2014 року зростання цін становило 58,4 %. Це перевищило показники 2008 р. Крім складної військово-політичної ситуації, на стан економіки країни впливали внутрішні чинники: високий рівень корупції, незлагодженість дій основних гілок влади в країні тощо. Водночас, на експортні галузі економіки ця ситуація вплинула позитивно, зокрема, на реалізацію сільськогосподарської продукції (в тому числі пшениці та олії соняшникової). Коли криза переходить в останню фазу, активізуються інноваційні процеси.

Посткризовий період розвитку – передбачає стабілізацію макроекономічних показників, збільшення обсягів виробництва та споживання, підйом та піднесення економіки. Водночас, він передуює наступній кризовій ситуації, яка, здебільшого, бере поштовх від зовнішніх світових кризових явищ.

У дослідженні ми розглянули динаміку основних показників стабільності внутрішнього продовольчого ринку на етапах економічного розвитку України. Аналіз валового внутрішнього продукту (ВВП) свідчить про його падіння в періоди кризи. (рис. 1).

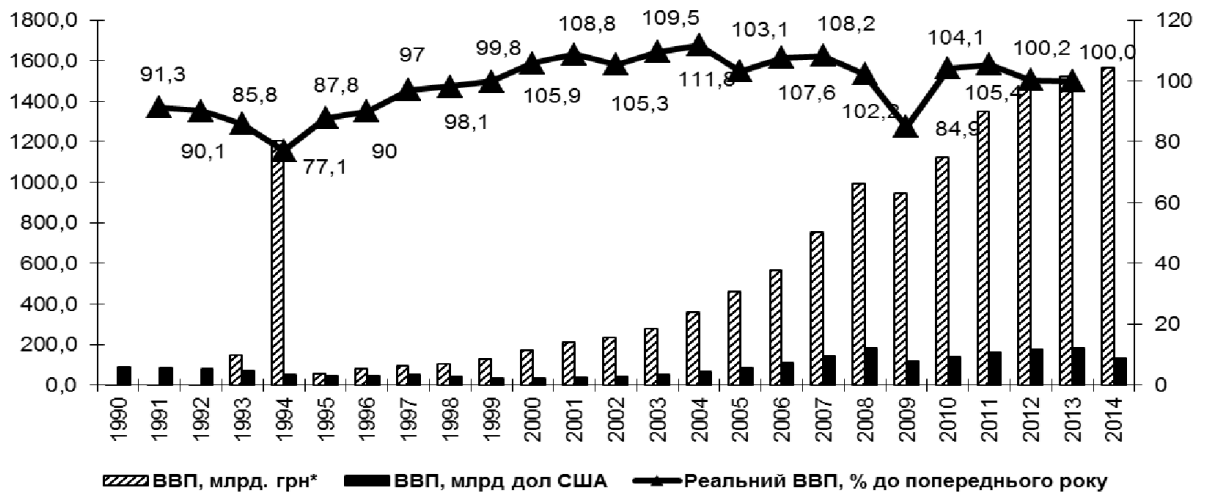

Рис. 1. Динаміка показників ВВП в 1990-2014 рр.

**до 1994 р. – трлн. крб.*

Джерело: [9]

Зменшення реального ВВП за 1993-1994 рр. становило 13,2%. Найвищі темпи падіння реального ВВП відбулися у кризовий 2009 р (на 15,1%). та наразі – першому кварталі 2015 року, коли реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) України знизився на 17,6% порівняно з аналогічним періодом 2014 року. Найбільш високі темпи зростання курсу валют відбулися в 1998-1999 рр., 2007-2008 рр., 2013-2015 рр., тобто в періоди криз.

В період гіперінфляції, перед введенням гривні в 1994 р., стрімко зросла номінальна заробітна плата. В період кризи 2008 р. темпи зростання заробітної плати уповільнилися, що свідчило про недостатність коштів та фінансових ресурсів в країні та на підприємствах. Водночас ціни та показники інфляції зростали більш стрімкими темпами, ніж рівень заробітної плати. Аналіз динаміки індексів цін свідчить, що в кризові періоди найбільшими темпами зростали індекси цін виробників (рис. 2).

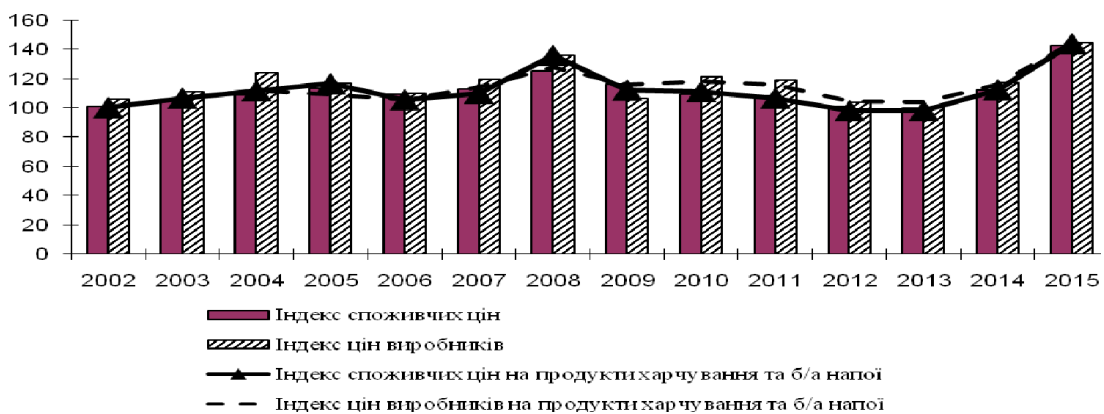

Рис. 2. Динаміка індексів споживчих цін і цін виробників, % до попереднього року

Джерело: [9]

Основні складові собівартості продукції зростали більш стрімкими темпами порівняно із цінами в торговельних мережах та на споживчих ринках. При цьому, індекси цін виробників на продукти харчування майже співпадали з індексами цін виробників промисловості в цілому.

У кризові роки (зокрема, в 2013-2014 рр.), через брак коштів, було освоєно менше капітальних інвестицій у харчовій промисловості (рис. 3).

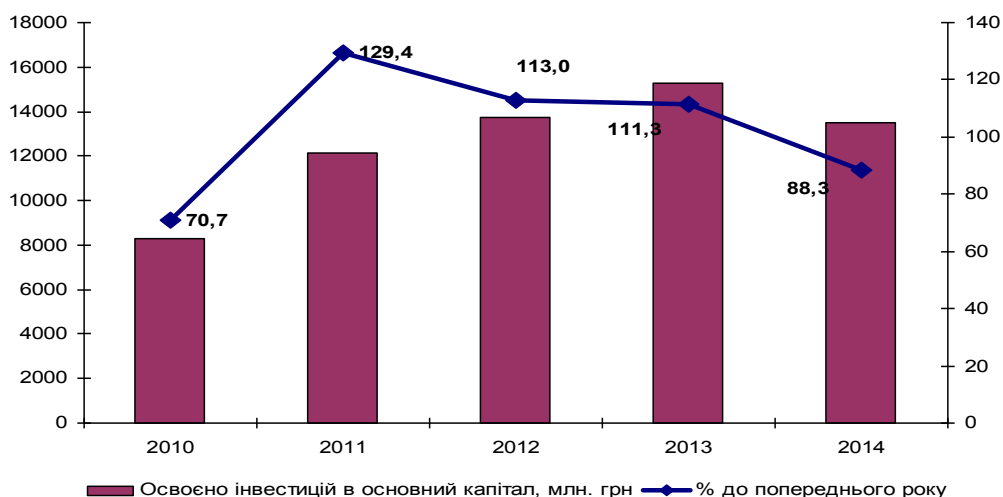

Рис. 3. Динаміка інвестицій в основний капітал підприємств харчової промисловості

Джерело: [9]

Найбільше їх падіння за період, що аналізується, відбулося в 2010 і 2014 рр.

Один із основних і головних показників стабільності ринку – динаміка споживання харчової продукції (рис. 4). Вона свідчить, що в кризові роки збільшувалася частка споживання більш доступних продуктів (картоплі, хлібопродуктів, яєць); зменшувалося споживання продуктів тваринного походження.

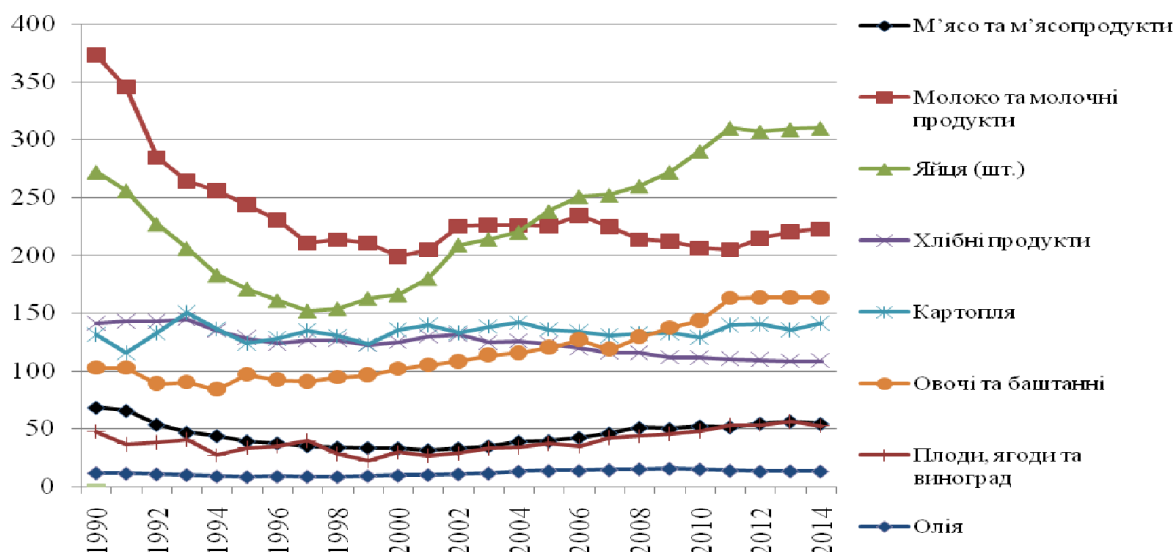

Рис. 4. Динаміка споживання основних продуктів харчування на 1 особу, кг
Джерело: [9]

Промислове виробництво основних продуктів харчування, починаючи з 90-х років має стійку тенденцію до зниження (за винятком олії соняшникової). Найбільше реагували на кризові явища виробники цукру, м'яса та молочних продуктів, що зумовлено політикою держави в цих галузях, наявністю сировини та виробничих потужностей. Крім того, у кризові роки відбувалося значне скорочення виробництва (рис. 5).

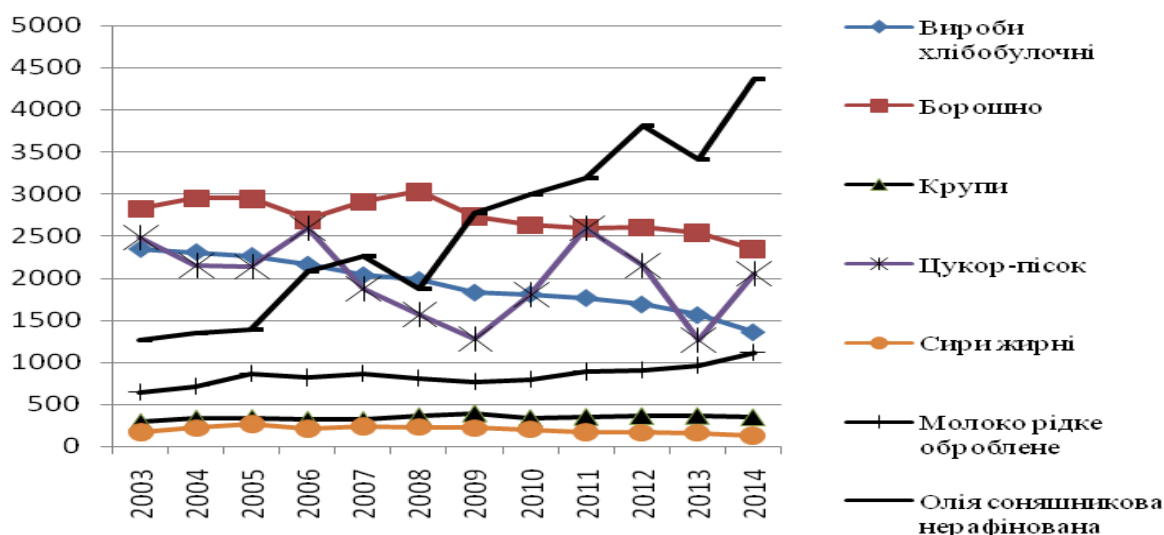

Рис. 5. Динаміка виробництва окремих продуктів харчування в 2003-2014 рр., тис. т

Джерело: [9]

Динаміка фінансових результатів діяльності підприємств харчової промисловості також свідчить про їх погіршення у кризові роки. На підставі аналізу основних показників, доцільно було б розрахувати інтегральний показник стабільності продовольчого ринку. Він може враховувати обрану групу критеріїв та факторів з урахуванням вагових коефіцієнтів, залежно від потреб дослідження.

Гарантіями забезпечення факторів і критеріїв стабільності ринку продовольства в різних умовах соціально-економічного розвитку країни є достатність якісної вітчизняної харчової продукції та сировини для її виготовлення, соціальна захищеність населення, техніко-технологічне зростання, ефективний менеджмент та дієва нормативно-законодавча база, стабільні макроекономічні показники.

З метою подолання кризових явищ, було прийнято низку законодавчих актів, що регулюють економіку країни. Це, зокрема, програми антикризових заходів фінансової стабілізації, постанова КМУ № 1548, що встановлювала повноваження органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів) на окремі соціально значущі продукти харчування [10]. Це дозволило стримати інфляційний стрибок цін на основні продукти споживчого кошику, водночас наразі є стримуючим чинником розвитку галузей харчової промисловості. Подоланню кризових явищ сприяли прийняття низки законодавчих актів щодо безпечності та якості харчових продуктів, впровадження системи НАССР, гармонізація вітчизняних стандартів. Однак повністю ліквідувати наслідки кризи та попередити наступний деструктивний етап впродовж історії країни не вдалося. Основні причини – це інтегрованість у світові економічні процеси, що не залежать від дії суб'єктів управління та господарювання, а також нездатність діючої адміністративно-командної системи швидко й ефективно реагувати на всіх рівнях на зовнішні загрози та ризики.

Висновки

Аналіз факторів та критеріїв оцінки забезпечення потреб суспільства в продовольстві на різних етапах економічного розвитку країни виявив циклічність та повторюваність негативних явищ та процесів. Вони формуються не лише під впливом еволюційного розвитку, а й в результаті дії стохастичних факторів, які найбільш характерні для сучасної економіки України. Цьому сприяли недосконалі регуляторна політика держави, інституційне середовище, вплив глобальної економічної кризи. Основна протидія негативним факторам – створення стійкої конкурентоспроможної

економіки, інтегрованої в європейську спільноту. Запропонована система класифікації факторів і критеріїв оцінки продовольчого ринку дозволить більш комплексно відслідковувати стан ринку та формувати важелі впливу на нього.

Література

1. Зеленська О.О. Система чинників продовольчої безпеки територій різного рангу // О.М. Зеленська, С.М. Зеленський // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2012. – №4(62). – с.175-181 (с. 177)
2. Нікішина О. В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків / О. В. Нікішина // Економіка харчової промисловості.– 2010. – № 2. – С. 35-41
3. Сичевський М.П. Удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку харчової промисловості України: Монографія /За ред.. С.І. Дорогунцова. – К.: Наук. світ, 2004. – 374 с.
4. Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції і продовольства: моногр. / [Шпичак О. М., Лупенко Ю. О., Жук В. М. та ін.]; за ред. О.М. Шпичака. –К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 186 с.
5. Юзефович А. Е. Продовольчі ресурси і соціальний прогрес / А. Е. Юзефович // Продовольчі ресурси. Серія: економічні науки. – 2014. – № 3. – С. 27-32
6. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. – 60. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_6s/pg_gewqwi/index.htm
7. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Затверджено Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29.10.2013 р. – №1277.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm
8. Івашковський С. Циклічний розвиток економіки в сучасних умовах / С. Івашковський.–[Електроннийресурс].–Режимдоступу: http://www.ufin.com.ua/analit_mat/drn/133.htm
9. Офіційний сайт Держстату України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
10. Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів) // Постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.1996р.,№1548.–[Електроннийресурс].–Режимдоступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1548-96-%D0%BF>.